

УДК 81'367.5: 81'37: 81'367: 811.161.2

DOI 10.24919/2411-4758.2017.109934

Олексій ВОРОБЕЦЬ,

кандидат філологічних наук, докторант кафедри загального та германського мовознавства, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ)

oleksiyvorobets@ukr.net

orcid.org/ 0000-0002-3530-2581

ФУНКЦІЙНІ ПОШИРЮВАЧІ РЕЧЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

Статтю присвячено одній із проблем сучасного українського мовознавства – поширенню реченневих одиниць. Репрезентовано теоретичні положення щодо категорійного статусу поширювачів речення з урахуванням композиційно-смыслового функціонування в контексті. Запропоновано концепцію щодо місця досліджуваних семантичних компонентів у лінгвістичній площині, засновану на системі наукових парадигм, методологічних аспектів та аналітичних інтенцій.

Ключові слова: поширювач; модель; предикат; семантика; речення; функція; структура речення.

Лит. 14.\

Алексей ВОРОБЕЦ,

кандидат филологических наук, докторант кафедры общего и германского языкознания, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» (Украина, Ивано-Франковск)

oleksiyvorobets@ukr.net

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ РАСПРОСТРАНТЕЛИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Статья посвящена одной из проблем современного украинского языкознания – распространению предложных единиц. Представлены теоретические положения относительного категорийного статуса распространителей предложения с учетом композиционно-смыслового функционирования в контексте. Предложена концепция о месте исследуемых семантических компонентов в лингвистической плоскости, основанная на системе научных парадигм, методологических аспектов и аналитических интенций.

Ключевые слова: распространитель; модель; предикат; семантика; предложение; функция; структура предложения.

Лит. 14.

Постановка проблеми. Синтаксична семантика актуалізована сучасними лінгвістичними дослідженнями, присвяченими ідентифікації ядерної специфіки реченнєвих одиниць, компонентів, систем, комплексів тощо як композиційних складників на міжкатегорійному зрізі. Поняття семантичної структури речення ґрунтується на ідеї вияву його змістової сторони, тобто смислу, в певному абстрагуванні від його зовнішнього оформлення. У зв'язку з цим семантичну структуру речення розглядають як інваріант, спільне об'єднання низки формально неоднотипних, але однотипних зі змістового боку конструкцій, тобто таких, які відображають однотипні реальні ситуації. Особливістю семантичної структури речення є орієнтація на його номінативну сутність, завдяки чому речення співвідноситься зі словом і деякими розрядами словосполучень, з одного боку, і відрізняється від останніх, які називають лише окремі елементи дійсності, здатністю позначати ситуацію, – з другого [3, 44]. А. П. Загнітко зазначає, що речення в семантичному синтаксисі розглядається в аспекті його відношення до пропозиції, якщо під нею розуміти модель названого реченням «стану речей», як об'єктивний зміст речення безвідносно до супровідних елементів суб'єктивного смислу і від тієї проєкції, яку надає йому та чи та формальна організація речення [8, 7].

З огляду на те, що речення, його структурна схема, яка утворює єдність поверхневого і глибинного змісту, є сферою функціонування синтаксично налаштованих елементів, а отже, багатоаспектною одиницею, де взаємодіють формальні, синтаксичні, семантичні та функційні ознаки реченнєвих сутностей, поширювачі визначаємо з погляду багатоаспектності речення, при цьому особливу увагу приділяємо функційно-семантичному виміру, що дає можливість проаналізувати дуалізм семантики та функції в ядрі поширювальних компонентів і комплексів, які позиціонуються перш за все у реченні, набуваючи новітніх поліфункціональних та полісемантичних варіантів. Наприклад: *Для школяра Шевченка після довгої і нудної церквичини це була справжня утіха* (С. Васильченко) – моделі поширювачів [P_{raer} + S₂ + S₂] з об'єктною семантикою і [P_{raer} + Adj₂ + Adj₂ + S₂] з темпоральною / каузальною семантикою; *На ранок він устав перший і вибіг на глуху вулицю* (І. Микитенко) – моделі поширювачів [P_{raer} + S₄] з темпоральною семантикою і [P_{raer} + Adj₄ + S₄] з локативною семантикою; *І ввечері вони знову зустрілись недалеко від приплаву на Десні* (Л. Смілянський) – моделі поширювачів [Adverb] з темпоральною семантикою і [Adverb + P_{raer} + S₂ + P_{raer} + S₆] з локативною семантикою; *Ця жінка, через непохитну вдачу своєю, скрізь приносила застиглість, лад і тиху вигоду* (В. Підмогильний) – модель поширювача [P_{raer} + Adj₄ + S₄ + Pron₄] з каузальною семантикою та ін.

Аналіз досліджень. Теоретичне обґрунтування компонентів структурної схеми, моделі чи речення, серед яких можна виокремити й досліджувані поширювачі, спостерігаємо у працях таких мовознавців, якот: Н.Д. Арутюнова, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Г.О. Золотова, Н.Л. Іваницька, В.І. Кононенко, Н.М. Костусяк, О.В. Кульбабська, М.В. Мірченко, М.Я. Плющ, М.І. Степаненко, Ю.С. Степанов, J. Pustejovsky, J. Rebecca та ін.

Виклад основного матеріалу. Поширювачі кваліфікуємо, по-перше, як синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезу одного, двох чи більше складників, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості, що мають потенціал функціонувати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану; по-друге, як невід'ємні з позиції функції та семантики компоненти неелементарної семантичної структури речення, що беруть активну участь у формуванні цієї структури як ядерні елементи побудови пропозиції або розвивають цю структуру, поширюючи її додатковими значеннєвими смислами. Тому можна поділити досліджувані одиниці на дві великі групи: 1) поширювачі, що входять в елементарну семантичну структуру речення; 2) поширювачі, що не входять в елементарну семантичну структуру речення, але доповнюють та поширюють її.

Щодо вагомості поширювачів на прикладі інструменталіса Н.Д. Арутюнова зазначає: «У разі незаповненості інструментальної позиції часто створюються інформативно незадовільні речення, в основі яких обмеження актантної рамки іменем особи веде до недостатньої експліцитності висловлення: дієслово ніби «проорокує» більше відомостей, ніж ті, що містяться в його оточенні» [2, 156].

Виходячи з розрізнення ідентифікації поширювачів у складі окремої структурної моделі, поширювальні компоненти можна розглядати як поширювачі структурної схеми чи як поширювачі речення. У зв'язку з цим виправданими є міркування А.П. Загнітка, який у семантичній структурі речення розмежовує два компоненти: субстанційний та екзистенційний. На відміну від субстанційного, екзистенційний компонент речення – це здебільшого валентнозумовлювальний предикат, а розглянуті семантичні ролі валентнозумовлених компонентів належать до основного складу речення, що в мовленнєвій сфері зазнає певної модифікації чи інтерпретації, внаслідок чого семантично елементарне речення перетворюється на неелементарне. Носіями окремих пропозицій постають детермінанти, зв'язок яких із реченням базується на детермінантному зв'язку [9, 200].

Семантика структурної схеми речення і семантика складників його складу взаємодіють між собою, створюючи єдину семантичну структуру. Компоненти, що поширюють структурну схему речення, можуть видозмінювати і семантику речення в цілому. У побудові реченнєвої одиниці беруть участь компоненти двох рівнів: по-перше, елементи вербального характеру, які інтерпретуються як готові одиниці, по-друге, комплекси слів і окремі словоформи поширювального характеру як готові моделі частин речення, що через трансформаційний потенціал прирівнюються за статусом до перших, можуть або включатись у склад речення повністю, або видозмінюватись уже в його складі. Поширювачі спираються або не спираються на форму одного із компонентів вербального характеру, але при жодному із варіантів не є простими для аналізу елементами, оскільки їм притаманні внутрішні реченнєві зв'язки, свої можливості комбінування, трансформування і консолідування.

Реалізуючи дві визначальні функції – номінації та предикації, просте елементарне речення, з одного боку, є номінативним знаком ситуації, структуру якої відбиває реченнєвооформлена пропозиція [17, 48 – 58], а з другого, – формально структуроване для вираження відношень між суб'єктом і його ознакою (є предикативно оформленим). Утім просте речення як комунікативна одиниця може повідомляти як про одну ситуацію, так і про кілька – основну й побічну (макроситуацію) [17, 58 – 59]. У цьому разі ведемо мову про неелементарне (ускладнене) просте речення, у складі якого функціонують поширювальні складники.

Відомо, що «в основі кожного сформульованого речення лежить готовий взірець, речення-тип, що характеризується певними формальними рисами, оскільки визначені типи або ніби фундаменти речень можуть виступати основою для будь-яких структур, необхідних тому, хто говорить або пише, проте самі вони в заляклому вигляді «надані» традицією» [13, 51 – 53]. Услід за іншими лінгвістами (Н.Д. Арутюнова, Н.М. Костусяк, Ю.С. Степанов, J. Reberca) конкретизуємо загальноживаний факт синтаксичної теорії, що склад речення можна максимально розширити, увівши до його структури різні відносно значення поширювачі, і максимально звузити, залишивши в ньому лише ті компоненти, які виконують конститутивну функцію, тобто утворюють те ядро, той зміст, який співвідноситься у свідомості мовців із «відрізком довкілля», «випадковою подією». М. Степаненко вважає, що поряд з мінімальними структурними схемами речення (S + P) доцільним є виокремлення поширених (S + P + Exp), із урахуванням того, що речення виражає відносно завершену думку і що не існує якої-небудь межі, яка здатна була б окреслити його довжину [14, 8].

Однією із тенденцій розвитку сучасного синтаксису є збільшення кількісного й якісного потенціалу реченнєвих одиниць поширювальної структури [1; 4; 2; 10; 8; 21; 10], що свідчить, з одного боку, про розширення діапазону використання компонентів загальної моделі P_0 : P_0 (P_{raep} + S_x), P_0 (Adverb), P_0 (S_x + Adj_x), P_0 (S_x + S_x) та ін., а з другого, про збагачення різноманітними смисловими конотаціями глибинної структури речення. Генеруючи центральну семантико-синтаксичну модель речення із поширювачами, репрезентуємо досліджувані компоненти у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд: $S + P [P_r (V_r) + P_0 (P_{raep} + S_x) / (Adverb) / (S_x + Adj_x) / (S_x + S_x) \dots]$.

Модель можна інтерпретувати як 1) мовний конструкт, що показує послідовність розташування складників, усталеність і лінійне розташування яких виступають стандартом для відтворення; 2) абстраговане поняття еталона або абстрагованого зразка граматичної системи і вияв найзагальніших характеристик певного мовного явища; 3) абстрагована штучно створена лінгвістична реальна / ірреальна побудова, що відтворює своїми особливостями реальний прототип для вирішення лінгвістичних завдань [7, 253].

Водночас модель речення у форматі синтаксису Н.Б. Іваницька кваліфікує як синтаксичну конструкцію, яка виступає предикативним мінімумом чи предикативним мінімумом разом із обов'язково залежними від головних компонентів прислівними поширювачами первинної залежності [12, 439]. У моделюванні семантичної структури речення одну з ядерних функцій виконує предикат, природний потенціал якого програмує якісний та кількісний склад аргументів як облігаторного, так і факультативного плану. Процес творення загальної думки відбувається за супроводу асиметричності структури речення, яка «виявляється у відмові від регулярності та однотипності, у розбіжності плану змісту і плану вираження, причому кількість необхідних елементів не збігається: перших виявляється більше, ніж других або навпаки» [5, 26 – 27]. Асиметричні утворення ідентифікують також як одиниці, що функціонують між предикативністю і пропозитивністю [4, 47].

Виходячи з того, що речення як семантично і функційно оформлена одиниця може перебувати під впливом поширювача, доцільно виокремлювати поширювачі так званого детермінантного плану. Основна відмінність їх полягає у взаємозумовленості цілим реченням, а не окремо визначеним компонентом чи компонентами. У структурі простих ускладнених, але семантично складних речень семантичні комплекси займають позицію детермінантних членів, які тісно пов'язані в трансформаційному плані зі структурою складного речення й переважно

зберігають тип семантико-синтаксичних відношень із часовою, причиновою, умовною, цільовою функціями між елементарними простими реченнями. Так, Г.О. Золотова виокремлює три функціонально зумовлені типи детермінантів, такі, що: 1) беруть участь в організації предикативного мінімуму речення, тобто предикативної основи із відповідним типовим значенням, яку вони формують разом з іншими компонентами; 2) співвідносяться з відповідними периферійними формами, які виражають семантичну передумову, що є необхідною основою для співвіднесення двох основних компонентів моделі речення; 3) являють собою поширювачі предикативного центру речення, що доповнюють його факультативно додатковим змістом [11, 103 – 104].

Щодо зіставлення чи протиставлення функційно-семантичних ролей поширювачів у структурі простого і складного речень із формально-граматичного погляду, то в складному частіше спостерігаємо не тільки одно- чи двокомпонентні поширювачі, а й комплекси поширювачів, мегакомплекси, яким властиві комбіновані, модифікаційні значення, система яких прослідковується через усю текстову площину речення. Наприклад: *Часом по дорозі на луг, коли хто питає у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому...* (О. Довженко) – модель мегакомплексу [Adverb + Praep + S₆ + Praep + S₄].

Поширювачі мають здатність виступати в складі предикатора. Дотримуючись теоретичної концепції Н.Д. Арутюнової [2, 357], визначаємо їх як центральні компоненти валентно-інтенційних моделей речення, за якими утворюються мінімальні, але граматично й інтонаційно конкретні речення-висловлення, що характеризуються двома складниками – предикатним і предикативним. Предикатний складник предикаторів відбиває різні дії і стани, на основі яких формуються відношення між учасниками позамовної ситуації, а предикативний – аналізує їх у мовно-часовому плані [1, 38]. Отже, виникає потреба розширеного моделювання реченнєвої конструкції, за допомогою якого простежується глибинна семантика цієї мовної одиниці, що перебуває в тісному семантичному зв'язку з інтонаційно налаштованим предикативним центром.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, семантична структура поширювача визначається як структурна багатозначність семантичних варіантів, в основі виділення яких лежить один тип семантичних відношень (об'єктних, суб'єктних, каузальних, темпоральних, локативних, цільових, інструментальних, темпорально-локативних та ін.), причому ці компоненти та комплекси виконують подвійну функцію: по-перше, формальну функцію зв'язку між членами речення, вира-

жену граматичними засобами української мови, по-друге, вказують на конкретний вид цього зв'язку, на його матеріально-значеннєвий вияв. Одним із ядерних засобів моделювання репрезентованого полівекторного континууму в системі реченнєвих одиниць виступає поширювач, якому властиві предикативність, мультивекторність, корпусність, семантична стабільність та самостійність. Підтримуємо твердження лінгвістів щодо поліфункціональності досліджуваних компонентів семантичної моделі речення, синкретизм їх форм, суміщення в одному складнику окремих граматичних явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерш Й.Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикатами в українській мові в зіставленні з чеською / Й.Ф. Андерш // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 38 – 45.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы : [монографія] / Н.Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
3. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
5. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка / В.Г. Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.
6. Городенська К.Г. Функціонально-категорійна граматики української мови / К.Г. Городенська // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія: «Лінгвістика» : зб. наук. праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 2. – С. 92 – 97.
7. Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Т. 2 / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 350 с.
8. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису / А.П. Загнітко. – Ч. 1. – Горлівка : ГДППМ, 2004. – 228 с.
9. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису : [монографія] / А.П. Загнітко. – 3-тє вид., виправл. і доповн. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 294 с.
10. Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В.І. Кононенка. – К. : Івано-Франківськ ; Варшава : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2015. – 316 с.
11. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка : [монографія] / Г.А. Золотова. – 3-е изд., стер. – М. : Либроком, 2009. – 352 с.
12. Іваницька Н.Б. Дієслівні системи української та англійської мов : парадигматика і синтагматика : [монографія] / Н.Б. Іваницька. – Вінниця : СПД Главацька, 2011, 636 с.
13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1993. – 656 с.

14. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : [монографія] / М.І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.

REFERENCES

1. Andersh, Y. F. (2009). Typologhiia rechen z diieslivno-adiiektyvnymy pre-dykatamy v ukrainiskii movi v zistavlenni z cheskoiiu [The typology of sentences with verbal-adjektival predicators in Ukrainian in comparison to Czech language]. *Movoznavstvo – Linguistics, 1*, 38 – 45 [in Ukrainian]
2. Arutyunova, N. D. (2003). *Predlozhenie i ego smysl: logiko-semanticheskie problemy* [The sentence and its meaning]. Moscow: Yeditorial [in Russian]
3. Vykhovanets, I. R. (1983). *Semantyko-syntaksychna struktura rechennia* [The semantic-syntactic of sentence structure]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian]
4. Vykhovanets, I. R. (1992). *Narysy z funktsionalnoho syntaksysu ukrainskoi movy* [The essays on the functional syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Gak, V. G. (2000). *Teoreticheskaya grammatika frantsuzskogo yazyka* [The theoretical grammar of the French language]. Moscow: Dobrosvet [in Russian].
6. Horodenska, K.H. (2005). Funktsionalno-kategoriina hramatyka ukrainskoi movy [The functional and categorial grammar of the Ukrainian language]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo un-tu - Scientific Herald of Kherson State University, 2*, 92-97 [in Ukrainian]
7. Zahnitko, A. P. (2011) *Slovnnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i terminy* [The dictionary of modern linguistics]. Donetsk: DonNU [in Ukrainian]
8. Zahnitko, A. P. (2004) *Osnovy ukrainskoho teoretychnoho syntaksysu* [The fundamentals of Ukrainian theoretical syntax]. Horlivka: HDPPM [in Ukrainian].
9. Zahnitko, A. P. (2008) *Teoriia suchasnoho syntaksysu* [The theory of modern syntax]. Donetsk: DonNU [in Ukrainian]
10. Kononenko, V. I. (Eds.). (2015). *Zistavno-typolohichni studii: ukrainska mova na tli sporidnennykh mov* [Comparative-typological studios: Ukrainian in the background of related languages]. Kyiv, Ivano-Frankivsk, Varshava : Vyd-vo Prykarp. nats. un-tu im. V. Stefanyka [in Ukrainian]
11. Zolotova, G. A. (2009) *Ocherk funktsionalnogo sintaksisa russkogo yazyka* [Essay on the Functional Syntax of the Russian Language]. Moscow : Librokom [in Russian]
12. Ivanytska, N. B. (2011) *Diieslivni systemy ukrainskoi ta anhliiskoi mov: paradyhmatyka i syntahmatyka* [Verbal system of Ukrainian and English: syntagmatic aspect]. Vinnytsia: SPD Hlavatska [in Ukrainian]
13. Sepir, E. (1993) *Izbrannyye trudy po yazykoznaniiu i kulturologii* [Selected works on linguistics and culturology]. Moscow : Izd. gruppya «Progress» [in Russian]
14. Stepanenko, M. I. (2004) *Prostorovi poshyriuvachi u strukturi prostoho rechennia* [Spatial distributors in the structure of a simple sentence]. Poltava : АСМІ [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2017 р.